

**Ο Χριστόδουλος Πέτσας μέσα από τα τεύχη και τις σελίδες του
Περιοδικού Ελεύθερη Κυθρέα**

της Ανθής Πέτσα - Σαββίδου

Παρ'όλο ότι ξέρω πόσο δύσκολο είναι τελικά το εγχείρημα που έχω αναλάβει, να καταπιαστώ δηλαδή με το συγγραφικό έργο του πατέρα μου, παρ'όλο ότι ξέρω πόσο παρακινδυνευμένο είναι και πως πιθανόν να προκαλέσω αρνητικά σχόλια στην προσπάθειά μου να είμαι αντικειμενικός κριτής - ίσως και να μην το κατορθώσω - εν τούτοις θα το προσπαθήσω. Γιατί ξέρω ότι και στη διάρκεια της επίγειας ζωής του υπήρξα ένας από τους αυστηρότερους κριτές του, αφού πίστευα ότι ασκούσα πάντα εποικοδομητική κριτική, την οποία αποδεχόταν και είναι αλήθεια πως δεν του χαριζόμουν σε ό,τι αφορούσε τον δημόσιο βίο και τις πράξεις του, ενώ παράλληλα ήμουν ο καθημερινός ακροατής, ο βοηθός, ο συνεργάτης του...

Πρέπει να πέσει το δέντρο για να μπορέσεις να το μετρήσεις και με μέτρο σύγκρισης τα δικά σου δεδομένα να συνειδητοποιήσεις το ύψος του, γιατί όσο καιρό στέκει ορθό και περήφανο είναι αδύνατο να το υπολογίσεις... Μουρμουρούσα για τις ατέλειωτες ώρες που ήταν άφαντος από το σπίτι ψάχνοντας πηγές για τις μελέτες του, «πεζοπορώντας» ή καλύτερα τρέχοντας, παρά το προχωρημένο της ηλικίας του, από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη στην Πλατεία Ελευθερίας στο Κρατικό Αρχείο, ή από το Υπουργείο Εσωτερικών στο Γραφείο Επάρχου, μουρμουρούσα για τις ατέλειωτες ώρες που χανόταν στο τυπογραφείο ή για τις ώρες που σκυφτός μαζί με τη μητέρα μου διόρθωναν τις σελίδες του περιοδικού, την καθημερινή και συνεχή του έγνοια....

Σε αυτή τη σύντομη ανασκόπηση του έργου του, δεν θα αναφερθώ στις αμέτρητες ομιλίες του σε πορείες και συλλήλητηρία, ούτε στα ψηφίσματα και τις επιστολές του για τη ρύση του Κυπριακού ούτε στις ανακοινώσεις που ως Πρόεδρος του Σωματείου Ελεύθερη Κυθρέα έβληπαν το φως της δημοσιότητας στα διάφορα χρονικά στάδια-σταθμούς πορείας του Κυπριακού Προβλήματος. Δεν θα αναφερθώ στις «σοβαρές πληροφορίες που ο ίδιος παρείχε στο να είναι ολοκληρωμένες οι μελέτες» ερευνητών-συνεργατών του Περιοδικού, όπως μου ανέφερε πρόσφατα συνεργάτης του περιοδικού, Λειτουργός στο Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών. Θα αναφερθώ μόνο σε όσα ο ίδιος «κατέγραψε» στο περιοδικό Ελεύθερη Κυθρέα και μόνο σε γενικές γραμμές, αφού το ολοκληρωμένο έργο του ευεηπιστώ πως εμείς τα παιδιά του θα καταφέρουμε να το εκδώσουμε στο σύντομο μέλλον.

Σε όλη του τη ζωή είχε «παραμάσχαλα» ένα βιβλίο αθιλά και μιά πέννα στην τσέπη. Μιά πέννα που γέμιζε αμέτρητες σελίδες με μιά ατέλειωτη αγάπη για τον τόπο του και ιδιαίτερα για τη γη της Κυθρέας. Η πέννα γινόταν «παγά λαλιέουσα» και αποτύπωνε στο χαρτί τα σώψυκά του... Προσπαθούσε μέσα από τα «γραψίμια» του να κρα-

τήσει ζωντανή την Κυθρέα στη μνήμη των συγχωριανών του που έζησαν και μεγάλωσαν σ' αυτήν, αλλιά και να διδάξει στους νεότερους την ιστορία του τόπου του.

Θεωρούσε πως είχε χρέος, «επιβεβλημένο καθήκον» όπως συνήθιζε να λέει, να καταγράψει όσα περισσότερα μπορούσε, μήπως και η μνήμη μας απατήσει και δεν θυμούμαστε όσα πρέπει, με την επιστροφή μας στην Κυθρέα. Μήπως ξεχαστούμε... Πρέπει να ξέρουμε πού είναι ο Μύθος Στέφανος, πώς χωρίζονται «οι νομές» του νερού, πού βρίσκεται η χαραή του Ξυλευρίτικου, ποιός ήταν ο ιδιοκτήτης των ελιών στον Ξεροπόταμο... Σε μερικές μάλιστα καταγραφές-μελέτες του γίνεται τέτοια λεπτομερής καταγραφή κτημάτων, νομών νερού, ιδιοκτητών γης που ίσως θα μπορούσε να αποκαλεστεί παρα-Κτηματολόγιο:

«Το κτήμα τούτο κληρονόμησε ο γιος του Πελλήοπαπα Γερόλημος. Στη συνέχεια μεταβιβάστηκε στον απόγονο του Γερόλημου Χατζη Στυλήη Χ' Γιώρκου (Χατζής του Χατζη Γιώρκου, πατέρας του Γεώργιου Γεωργιάδη που ήταν για χρόνια Γραμματεύς του Δημαρχείου Κυθρέας). Ο Χατζη Στυλήη Χ' Γιώρκου το πούλησε στο Γεώργιο Χ' Κωσταντή Γιούπα. Αυτός το μεταβίβασε στις δυο του κόρες, 25 σκάλες στην Παναγιώτα, που παντρεύτηκε τον Λούκα Θεμιστού Βλάχη κι εγκαταστάθηκε στη Βώνη και 15 σκάλες στη Θάλεια, που παντρεύτηκε τον Κώστα Κάστανα από το Λευκόνοικο».

Από το 1975, δεύτερο χρόνο της προσφυγιάς, ελεύθερος πλέον από επαγγελματικούς περιορισμούς αφού αφυπηρέτησε από το διδασκαλικό επάγγελμα, αφέθηκε ολοκληρωτικά στο «πάλλαιμα» για μιά δίκαιη λύση του πολιτικού προβλήματος που θα περιλάμβανε την επιστροφή όλων των προσφύγων στις πατρογονικές τους εστίες, ενώ στο «πάλλαιμα» με τη λήθη του χρόνου πρότασσε την πέννα του με την οποία κατέγραφε για να διασώσει όσα μπορούσε περισσότερα από τη χαμένη μας γη και τους ανθρώπους της....

Επισκέπτεται καθημερινά ηλικιακά μεγαλύτερους του που μπορούν να φωτίσουν περιόδους της Κυθρεώτικης ζωής για τις οποίες ο ίδιος δεν είχε προσλαμβάνουσες παραστάσεις, καταγράφει, διασταυρώνει και αξιοποιεί το λόγο τους. Για το Χριστόδουλο Πέτσα, την ίδια βαρύτητα λόγου έχουν οι πληροφορίες του απλοϊκού και αμόρφωτου κάτοικου της περιοχής του όπως και του περισπούδαστου και μορφωμένου.

Με συστηματικές επισκέψεις στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Λευκωσίας, στο Κρατικό Αρχείο, στη Βιβλιοθήκη του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, αναδιψεί μελέτες-πηγές και εμπλουτίζει τα κείμενά του. Πνεύμα ανήσυχο, παρά την ηρεμία που εξεπεμπτε, αεικίνητο, δημιουργικό... Δεν φείδεται κόπων, δεν κουράζεται να διαβάζει εκατοντάδες σελίδες, να κρατεί σημειώσεις, να γράφει και να ξαναγράφει ιδιοχείρως, να ανατρέχει για δεύτερη και τρίτη φορά στην ίδια πηγή.

Χαρακτηριστικά αναφέρω την 50σέλιδη μελέτη του **Η Κυθρέα και η αρχαία πολιτεία των Χύτρων** (τεύχος 22-23, 1985) η οποία έχει ως αναφορές βιβλιογραφίας τη

«Γενική Ιστορία της Κύπρου» του Ιερώνυμου Περισιτιάνη, το «Historic Cyprus» του B. Gynnis, το «Cyprus: its cities, tombs and temples» του Cesnola, την έκδοση «The Cyprus Swedish Expedition» τον «Ελληνικό Οδηγό Κυπριακού Μουσείου» του Πορφ. Δίκαιου και τα «Χωριά και Πολιτείες της Κύπρου» του Νέαρχου Κληρίδη.

Όπως ο ίδιος αναφέρει «στην παρούσα μελέτη μου έδωσα μια λεπτομερή περιγραφή όλων των ευρημάτων που η αρχαιολογική σκαπάνη μπόρεσε να φέρει στην επιφάνεια στο περιώνυμο Βασίλειο των Χύτρων για να δείξει όλη την ανάπτυξη και τον πολιτισμό που έφθασαν οι αρχαίοι κάτοικοί του από τον καιρό της ίδρυσής του μέχρι των σημερινών φιλοπρόοδων κατοίκων της που διατήρησαν τη σημερινή κωμόπολη της Κυθρέας σε αξιοζήλευτα επίπεδα πνευματικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ανάπτυξης».

Σχοηιάζοντας στη συνέχεια τη στάση των

Τούρκων στο θέμα της πολιτιστικής κληρονομιάς αναφέρει: «Μιλούν για ιστορία της Κύπρου 5 χιλιάδων χρόνων, ενώ οι Τούρκοι εμφανίζονται σαν θρησκευτική οντότητα τον 7ο αιώνα μ.Χ. όταν ο Μωάμεθ τους δίδαξε τη δική του θρησκεία. Σ' αυτή την εποχή φάνηκαν από τις στέπες του Τουρκεστάν και με επιδρομές απέσπασαν χώρες από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία για να ιδρύσουν το δικό τους κράτος. Ποιά μερίδα λοιπόν του αρχαίου πολιτισμού της Κύπρου που αναφέρουν οι συλλήτες της προγονικής μας πολιτιστικής κληρονομιάς μπορούν να αξιώσουν;»

Όπως ο ίδιος γράφει στο τέλος μιας άλλης μελέτης του με θέμα «**Η Ελληνικότητα των Αρχαίων Χύτρων και της Σημερινής Κυθρέας**» (τεύχος 37, 1990): ... «Με την ευκαιρία της Γ' Αντικατοχικής πορείας προς το διαμέρισμα Κυθρέας που θα γίνει στις 19 Νοεμβρίου 1989 έκαμα την παρούσα μελέτη που αποδεικνύει πέρα για πέρα την ελληνικότητα της περιοχής προς πείσμα των Τούρκων κατακτητών που προσπαθούν να τη ντύσουν με τούρκικο ένδυμα για να αποδείξουν πως τούτα τα μέρη είναι τούρκικα. Απατούνται όμως φοβερά, γιατί το ελληνικό στοιχείο κατοίκησε και κυριάρχησε σ' αυτή από την αυγή της ιστορίας του νησιού για τρεις χιλιετηρίδες».

Στο συγγραφικό έργο του εξέχουσα επίσης θέση καταλαμβάνει η Νερομάνα Πηγή του Κεφαλόβρυσου. Στη μελέτη του «**Ο Κεφαλόβρυσος της Κυθρέας, Ιστορία, Θρύλοι, παραδόσεις, αγώνες για προάσπισή του**» (τεύχος 3, 1978) ενέκυψε με πολλή αγάπη γιατί ... «η Κυθρέα χωρίς τον Κεφαλόβρυσό της θα ήταν μια προέκταση της άνυδρης και άδενδρης Μεσαορίας»... και έδωσε με πλήρη λεπτομέρεια την πορεία του νερού από το στόμιο της πηγής, τα ταξίμια, τις νομές του νερού, τα δήμματα μέχρι τις τελευταίες διακλαδώσεις του με αναφορές για όλους του μύλους, τις χαραγιάδες και τις «τρύπες» στο δε νοερό πέρασμα του νερού σημειογραφούνται τα τοπωνύμια των περιοχών.

Εξιστορεί ακόμα το «σήριαλ της αρπαγής του νερού» από την Αποικιακή Κυβέρνηση για μεταφορά σε χωριά της Μεσαορίας και τη συμφωνία για επένδυση όλων των κεντρικών κορμών από την πηγή μέχρι το Παλαίκυθρο και το Έξω Μετόχι, προχωρεί και σχολιάζει την ίδια παθητική στάση της Κυπριακής Δημοκρατίας *«παρητηρήθη η ίδια ανάληπτη θέση για τον Κεφαλόβρυσό μας, που επέδειξε η Αγγλική διακυβέρνηση. Παραμένουν ακόμη νωπές στη μνήμη όλων των Κυθρεωτών οι προσπάθειες της Κυβέρνησης να κάμει και αυτή διατρήσεις πάνω από την πηγή με τη μια για να μεταφέρει το νερό τους στη Λευκωσία και με την άλλη για να το μεταφέρει για εκμετάλλευση τουριστικής περιοχής στον Παχύαμμο, κοντά στο χωρίο Άγιος Επίκτητος, παρά την μαχητική αντίδραση του Αρδευτικού μας Συνδέσμου».*

Μεγάλη η αγάπη του για τον Κεφαλόβρυσο και από αυτόν αντλεί κατά καιρούς τα θέματά του. Έτσι σε επόμενα τεύχη του περιοδικού είδαν το φως της δημοσιότητας μελέτες του που έδιναν περισσότερα στοιχεία αναφορικά με τους μύλους, τις τρύπες, και τους ιδιοκτήτες τους. Μακρύς ο κατάλογος: **Λειτουργία του Νερόμυλου** (τεύχος 28, 1987), **Κατηγορίες των Νερόμυλων της Κυθρέας, αναφορά στο Μύλο Συρκάνο** (τεύχος 50-51, 1994), **Αθακάτα ή Μηχανή του Καττάμη** (τεύχος 49, 1994), **Ο Μύλος του Αμπελιού** (τεύχος 53-54, 1995), **Ο Μύλος Μαρρής στην Κυθρέα** (τεύχος 55, 1996), **Ο Μύλος Στέφανος** (τεύχος 56-57, 1996), **Ο Μύλος της Ελιάς** (τεύχος 58, 1997), **Ο Μύλος Καραμεμέτη** (τεύχος 52, 1995), **Οι Διάφορες Τρύπες σαν Συμπλήρωμα του Αρδευτικού Συστήματος Κυθρέας** (τεύχος 59-60, 1997).

Πολλυσέλιδες, λεπτομερείς, εμπειριστατωμένες όλες σχεδόν οι μελέτες και οι έρευνες του Χριστόδουλου Πέτσα. Γραμμένες στην καθομιλούμενη, με στοιχεία καθαρεύουσας αλλιά και αρχαίζουσας, προσιτές στον απλό αναγνώστη. Μέσα από τις γραμμές των κειμένων του ξετυλίγεται ο ίδιος και με την απλότητα, τη λιτότητα στο ύφος του, την ευγένεια και την «ντροπαλότητα» που τον χαρακτήριζε ως άτομο αλλιά παράλληλα και το δυναμισμό του διατυπώνει σκέψεις και εκθέτει γεγονότα όπως συνέβηκαν δεκάδες χρόνια πριν...

Τα γραπτά του έχουν δομή και εμπλουτίζονται με παραστατικές εικόνες που σε προκαλούν να τις δημιουργήσεις... Εγκύπτει υπομονετικά και καταπιάνεται με όλες τις πτυχές του θέματος και σταματά μόνο όταν το έχει εξαντλήσει: *«Ο κινηματογράφος ΑΠΟΛΛΩΝ κτίσθηκε στο πιο κεντρικό μέρος της Κυθρέας, στην περιοχή Σεραγίου, δίπλα ακριβώς στον πρώτο τότε σε κυκλοφορία δρόμο Κυθρέας - Λευκωσίας -Τρικώμου. Έκαναν πρώτα την κατάλληλη διαμόρφωση του μέρους. Έσχημάτισαν περιτοίχισμα με τσίγκους πού περιελάμβανε την πηλασία με τα καθίσματα των θεατών. Έκτισαν την αίθουσα της προβολής και αντίκρυ την σθόνη. Το ηλεκτρικό ρεύμα δεν είχε φθάσει ακόμη στην Κυθρέα και η δυσκολία αυτή ξεπεράσθηκε με γεννήτρια που λειτουργούσε με πετρέλαιο, παρήγε αρκετό ρεύμα, που τροφοδοτούσε την κινηματογραφική μηχανή, σκόρπιζε άπλητο φως σ' όλα τα υποστατικά και σ' όλη την εκτεταμένη πηλασία, που βρισκόταν μπροστά στο σινεμά».*

Για ολοκλήρωση του έργου και για την εξυπηρέτηση των πελατών του σινεμά και των άλλων θαμώνων, μπροστά αφέθηκε μεγάλος χώρος που διαμορφώθηκε κατάλληλα σε μια απολαυστική

πλητεία και σ' αυτή λειτουργούσε ένα κέντρο που σέρβιρε αναψυκτικά, ποτά με πλούσιους μεζέδες και τις Κυριακές και φαγητό, όλα σε πολύ προσιτές τιμές.

Πριν από τη παράσταση του έργου άρχιζε η μουσική από μεγαφώνου. Αυτή ήταν το καλύτερο προσκλητήριο...». (Ο Κινηματογράφος ΑΠΟΛΛΩΝ Κυθρέας, (τεύχος 11, 1981))

Μια από τις μελέτες - πρόκληση για τον ίδιο ως δάσκαλο και για την οποία αφιέρωσε, όπως συμπεραίνω εκ των υστέρων ουκ ολίγες ώρες και πάμπολλες επισκέψεις σε βιβλιοθήκες, ήταν **Η Εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1571 – 1878** που δημοσιεύτηκε στο 34ο τεύχος του περιοδικού το 1989.

Σχοliάζοντας το μορφωτικό επίπεδο την εποχή της Τουρκοκρατίας το οποίο παρατηρεί πως δεν ήταν σε χειρότερη μοίρα από προηγούμενες εποχές κάτω από την μπότα άλλων κατακτητών, αναφέρει: *«Συμπερασματικά καταλήγουμε πως η Τουρκοκρατία δεν διέκοψε την πνευματική της παραγωγή γιατί τέτοια στην Κύπρο επί Φραγκοκρατίας δεν υπήρχε, μπορούμε λοιπόν με βεβαιότητα να πούμε πως αύξησε σε μεγάλο βαθμό την αμάθεια που επικρατούσε πριν από αιώνες στην Κύπρο» «.. μήπως τις προηγούμενες από τους Τούρκους εποχές η παιδεία στην Κύπρο βρισκόταν σε καλύτερη μοίρα; Η διανοητική ανάπτυξη σ' ένα λαό παρακολουθεί σχεδόν κατά κανόνα τον πολιτικό και κοινωνικό βίο. Λαός που στερείται την ελευθερία του λόγου και της σκέψης, λαός που βρίσκεται κάτω από ξένη εκμετάλλευση δεν είναι εύκολο να διαπρέψει στα γράμματα και να παράξει αξιόλογα πνευματικά έργα. Η ελευθερία μόνο αναζωογονεί το πνεύμα και το σπρώχνει να φθάσει σε ψηλά πετάγματα, επομένως αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση πνευματικής ακμής».*

Διεξήλθε γι' αυτή του τη μελέτη αξιόλογα βοηθήματα/πηγές και αντλώντας από τα σχόλια διάφορων μελετητών ή περιηγητών δίνει μια γλαφυρή εικόνα της πνευματικής κατάπτωσης η οποία συνεχίζεται μέχρι τέλους της Τουρκοκρατίας . Σχοliάζει ακόμα το ρόλο της εκκλησίας και του κλήρου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και αναφέρεται στην ίδρυση των πρώτων σχολείων και τη μόρφωση που κυρίως προσφερόταν για τα αγόρια.

Η μελέτη καταλήγει πού αλλού, στην αγαπημένη του κωμόπολη την Κυθρέα, για να παραθέσει, αντλώντας από «Τα ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω στην Περίοδο της Τουρκοκρατίας» του Λοίζου Φιλίππου και με βάση τις πληροφορίες του διδασκάλου Ν. Μαντίδη, την εκπαίδευση στην Κυθρέα στα δύο αρρεναγωγεία, το ένα στην ενορία Αγίου Ανδρονίκου και το άλλο στη Χαρδακιώτισσα.

Εξακολουθώντας τα «αφιέρωματα στην Παιδεία» του τόπου αποτυπώνει τη ζωή και το έργο εκπαιδευτικών της Κυθρέας. Για τη ζωή και το έργο μιας από τις πρώτες δασκάλες, της **Πολυξένης Παπαζαχαρία** που γεννήθηκε το 1861 στη Συρκανιά της Κυθρέας, γράφει στο τεύχος 68-69 το 2000, ενώ το 2001 στο τεύχος 71-72 καταπιάνεται με τη ζωή και το έργο του δασκάλου **Γεώργιου Κορέλλη** από την Κυθρέα. Το δάσκαλο **Τρύφωνα Γιωργαλλίδη** παρουσιάζει στο τεύχος 73 τον Απρίλη του 2002 και το ίδιο χρόνο στο τεύχος 74-75 παρουσιάζει τον δάσκαλο **Σταύρο Κυπραγόρα**, για να ακολουθήσει στο τεύχος 77-78 του 2003, η ζωή και το έργο της Κυθρεώτισσας δασκάλας

Ελληνικής Παπαδοπούλλου. Για το δάσκαλο **Βαρνάβα Παπαναστασίου** από το Παλαιόκυθρο μελετά και γράφει στο τεύχος 79 το 2004, ενώ στο τεύχος 80-81 του 2004 επιμελείται και γράφει το αφιέρωμα για το δάσκαλο **Γιάγκο Κωνσταντινίδη**, με τελευταία δουλειά του την αναφορά στη ζωή και στο έργο του αδελφού του, επίσης δασκάλου, **Αθανάση Πέτσα** στο τεύχος 82-83 το 2005, τελευταίο τεύχος που επιμελήθηκε ο ίδιος λίγο πριν έλθει το τέλος ...

Σε μελέτη του στο τεύχος Γενάρης-Απρίλης 1992 αρ. 43, καταγράφει το **Ιστορικό του Δημοτικού Σχολείου Αγίου Ανδρονίκου Κυθρέας** και στη μελέτη του για τις **Ασχολίες των Κατοίκων της Περιοχής Κυθρέας** (τεύχος 46, 1993) μιλά, εκτός από την απαρίθμηση και ανάλυση των γεωργικών και άηλων ασχολιών των κατοίκων, με περηφάνεια για την «εύαν-

δρο» όπως πάντοτε χαρακτήριζε την Κυθρέα και για τους Κυθρεώτες που *«από την εποχή της Τουρκοκρατίας είχαν εξαιρετική αγάπη στα γράμματα. Το έδειξαν με την ίδρυση αθηνηλοδιδασχτικού σχολείου από το 1856.... Αυτή την υπέρμετρη αγάπη στα γράμματα που είχαν οι πρόγονοί μας μετέδωσαν και στους μεταγενέστερους για να φθάσει και σε μας τους σημερινούς και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό. Αμιλλώνταν μεταξύ τους οι κάτοικοι της Κυθρέας ποιος ν' αναδείξει περισσότερα τα παιδιά του...»*

Μια άηλη μελέτη-τεκμήριο που διαβάζεται ευχάριστα και από αυτή παρελαύνουν γενιές συγχωριανών μας είναι αυτή της σύνδεσης της περιοχής μας με την πρωτεύουσα και τιτλοφορείται **Τα Μέσα Συγκοινωνίας στην Περιοχή της Κυθρέας** που δημοσιεύτηκε στο τεύχος 20-21 το 1984.

«Η Κυθρέα, μόλις λίγα χιλιόμετρα από την Λευκωσία, μια κωμόπολη που έσφυζε από ζωή, είχε την ανάγκη να συνδέεται με τη «Χώρα» είτε για εμπορικούς είτε για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ανταλλαγή γεωργικών προϊόντων, αγορές, προμήθειες, μόρφωση, κοινωνική δραστηριότητα».

Ο τίτλος της μελέτης ίσως παρασύρει τον αναγνώστη σε λήθος εκτίμηση, πως πρόκειται δηλαδή για μια ανιαρή και στεγνή καταγραφή. Αντίθετα. Η γλαφυρότητα, η παραστατικότητα, η ζωντανή περιγραφή των εικόνων σε «συμμετέχει» στο κινηματογραφικό του έργο. Ταξιδεύεις με το κάρο, την άμαξα και πας στη Χώρα για να «ψυμνίσεις» και ύστερα να ξαποστάσεις στο χάνι.... Βάζεις το χέρι στην τσέπη για να πληρώσεις 1 σελίνι αγώγιο τον Κωστάκη (Κώστα Χρίστου) που σε ταξίδεψε αργά-αργά όλη τη διαδρομή με το 12θέσιο μικρό αυτοκίνητό του, που σύμφωνα με τον Χριστόδουλο Πέτσα ήταν *«αμερικανικής προέλευσης με κάσια ευρωπαϊκή!»*

Η μελέτη-ιστορική αναδρομή χρονολογικά αρχίζει τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα όταν μοναδικά μέσα μεταφοράς ήταν τα γαϊδούρια, τόσο για τα πάμπολλα γεωργικά προϊόντα που έπρεπε να μεταφερθούν στην αγορά της πρωτεύουσας, όσο και για τους ίδιους τους Κυθρεώτες.

Με απίστευτη υπομονή καταγράφει στις συναντήσεις του με κάθε λεπτομέρεια τις πληροφορίες που μαζεύει, διασταυρώνει και στο τέλος ταξινομεί και αποτυπώνει στο χαρτί. Περνά πάρα πολλή ώρα με τους Σάββα Στυλιανού, Αντώνη Χατζηγιάνγκου και Κώστα Γεωργίου Κωσταντή από την Κυθρέα, τον Κωσταντή Πετρακίδη από το Έξω Μετόχι, τον Παναγιώτη Παπακυριακού από τη Βώνη, τον Λοίζο Χρίστου Ορφανού από το Νέο Χωριό, τον Κωνσταντίνο Αχιλλέα από το Παλαίκυθρο και το Σωτήρη Χριστοδουήου Καρπούζη από το Τραχώνι, για να καταφέρει να υπάρξει συνοχή και να ακολουθεί η μελέτη του χρονολογικά την εξέλιξη των μέσων στην Κυθρέα και στην περιοχή, για να φτάσουμε από το γαϊδούρι και τη μούλα ως μέσο μεταφοράς στο αυτοκίνητο!

Ποιός Κυθρεώτης δεν θα ξαναφέρει, διαβάζοντάς την, στη μνήμη του τον ανταγωνισμό των «Κοινοπραξιών» για τη μεταφορά των επιβατών από την Κωμόπολη στη Λευκωσία και το δίλημμα που είχαμε ποιά από τις δύο εταιρείες να χρησιμοποιήσουμε ή ποιός δεν θυμάται τον επαναστάτη Αντρέα Μιχαηλίδη (Ικκή), που το 1973 δεν προσχώρησε στην ένωση των κοινοπραξιών και μόνος του προσπαθούσε να ανταγωνιστεί τους... πολυβίους!

Θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω με τη σειρά μου σε συντομία σταχυολογώντας την εξέλιξη αυτή μέσα από τις σελίδες της έρευνάς του γιατί αξίζει, νομίζω, τον κόπο. Μέσα από αυτή ο αναγνώστης μεταφέρεται νοσταλγικά στους ήρεμους, αργούς ρυθμούς μιας ανέμελης αηλιά και επίπονης καθημερινότητας του αιώνα που πέρασε...

Στην αρχή λοιπόν της δεύτερης δεκαετίας ως μεταφορικό μέσο χρησιμοποιήθηκε ημίονος (μούλα) αντί το γαϊδούρι, γιατί μπορούσε να μεταφέρει στη ράχη μεγαλύτερο φορτίο και μόλις το 1915 μπήκαν στη μεταφορική συγκοινωνία τα κάρρα τα οποία ... «είχαν το πλεονέκτημα να μεταφέρουν τετραπλάσιο φορτίο από τα ζώα και το σπουδαιότερο, ο οδηγός μπορούσε να κάθεται στο κάρρο και να φυλάγεται από τις αντίξοες καιρικές μεταβολές (κρύο, βροχή, ζέστη κλπ.)».

Όπως αναφέρει «τα κάρρα χρησιμοποιήθηκαν ακόμη και για τα ταξίδια σε προσκυνήματα στα πεδινά μέρη. Για πιο άνετο ταξίδι για τους προσκυνητές κάλυπταν το άνοιγμα του κάρρου με τέντες. Αυτές γίνονταν με τρία καμαρωτά σίδερα που στερεώνονταν σε τρύπες στα πλευρά του κάρρου που ο κατασκευαστής είχε ανοίξει. Πάνω στα σίδερα και κατά μήκος του κάρρου δένονταν καθάμια. Πάνω στα σίδερα και τα καθάμια στερέωναν σεντόνι ή μουσιμαμά. Στην κάσια του κάρρου τοποθετούσαν 6-8 καρέκλες για να κάθονται οι επιβάτες.

Στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας εισήχθησαν στην Κύπρο από το εξωτερικό άμαξες που ήταν το πιο άνετο και ταχύτερο μέσο συγκοινωνίας. Πρώτοι που έφεραν άμαξες στην συνοικία Σεράγιο ήταν ο Κωστής Βαφειάδης (Κέλης), ο Γεώργιος Μιχαηλάτση (Κοηόβαττος), ο Γιαννακός Βασίλη και ο

Γεώργιος Κούσπος ο οποίος είχε διπλό κάρο. Στην ενορία Αγίου Ανδρονίκου και Αγίου Γεωργίου ο Γιαννακός Ζαχαρία και ο Αντώνης του Πελληονικόθα (πατέρας του Τάκη Παρπέρη). Στη Χαρδακιώτισσα ο Γεώργιος Κασερτίδης (Σούρτης) και στη Συρκανιά ο Κωστούρης. Οι άμαξες του Σεραγιού εξυπηρετούσαν και τους κατοίκους του Νέου Χωριού και της Βώνης τόσο στην καθημερινή συγκοινωνία όσο και σε έκτακτες περιπτώσεις (να μεταφερθεί π.χ. ένας άρρωστος από την Κυθρέα στη Λευκωσία στο γιατρό).

Κάθε άμαξα μετέφερε 6 επιβάτες. Τρεις στην οπίσθια θέση που ήταν και η πιο αναπαυτική δύο στην προστινή άντικρυ της οπίσθιας και ένας στην άνω θέση δίπλα στον οδηγό, σύνολο ατόμων με τον οδηγό 7. Στο οπίσθιο έξω μέρος της μπορούσαν να δεθούν αποσκευές που μετέφεραν μαζί τους οι επιβάτες. Το αγώγιο ήταν με επιστροφή 1 σελίμι και σε 1½ ώρα διένυαν την απόσταση Κυθρέα-Λευκωσία.

Αργότερα μετά τις άμαξες εισήχθησαν τα καπριοθέ. Πιο μικρά και πολύ ελαφρά από τις άμαξες κινούνταν μ' ένα άλογο και μπορούσαν να μεταφέρουν 4 επιβάτες. Ήταν πολύ πιο ελαφρό από την άμαξα και μπορούσε να διανύσει την απόσταση Κυθρέα-Λευκωσία σε πέντε τέταρτα της ώρας. Το αγώγιο πηγαιμού-ερχομού ήταν 1 σελίμι.

Πρώτος που έφερε καπριοθέ στην Κυθρέα ήταν ο Ποθύδωρος Μιχαηλίδης (Πουληλίκας). Και δεύτερος ο Νικολάτζης Καττάμης που το χρησιμοποιούσε αποκλειστικά ο ίδιος και η οικογένειά του.

Ακόμα και με το ποιός αγόρασε το πρώτο ποδήλατο ή την πρώτη μοτοσυκλέττα στην Κυθρέα, ασχολήθηκε η έρευνα. «Το πρώτο ποδήλατο στην Κυθρέα αγοράστηκε από τον Γιάγκο Καττάμη το 1918, 5 λίρες και το χρησιμοποιούσε ο ίδιος μέσα στην περιοχή της κωμόπολης»... «η πρώτη μοτοσυκλέττα κυκλοφόρησε στην Κυθρέα το 1935 από τον Θεμιστοκλή Γιάγκο Θεμιστό ...».

«Στην αρχή της τρίτης δεκαετίας εισήχθησαν στην Κύπρο τα πρώτα αυτοκίνητα, το πιο τέλειο χερσαίο μέσο συγκοινωνίας. Το πρώτο αυτοκίνητο μεταφέρθηκε στην Κυθρέα από το Χ'' Παρασκευά, κάτοικο της ενορίας Θεοτόκου το 1922. ... δεύτερος που έφερε αυτοκίνητο στην περιοχή Αγίου Γεωργίου ήταν ο Γιαννακός Ζαχαρίου.... το αρχικό αγώγιο πηγαιμού-ερχομού στη διαδρομή Κυθρέα-Λευκωσία ήταν 7 γρόσια που σύντομα αυξήθηκε στο ένα σελίμι με δικαίωμα να μεταφέρει κάθε επιβάτης μέχρι 30 οκάδες φορτίο. Πέραν του φορτίου και μέχρι 100 οκάδες ο σωφέρ έπρεπε να πληρώνεται με δύο σελίμια».

Σας προκαλώ να μοιραστούμε μαζί το παρακάτω κομμάτι της μελέτης που μεταφέρει το πνεύμα της εποχής, συμπεριφορές που ίσως ξενίζουν πια στις μέρες μας ...

«Την εποχή αυτή κάθε σωφέρ είχε την αντίληψη πως έπρεπε να δώσει ένα όνομα στο αυτοκίνητο του που έγραφε με μεγάλα γράμματα σε πινακίδα που στερέωνε στο μπροστινό μέρος του αυτοκινήτου. Έτσι ο Αντρέας του Μιχαηλτζή του έδωσε το όνομα «Η καταστροφή της Κύπρου», ο Γεώργιος Συκαηλίδης του έδωσε το όνομα «Ο Γερο-δράκος της Κυθρέας». Το όνομα που έδωσε ο Αντρέας του Μιχαηλτζή τράβηξε την προσοχή δημοσιογράφου που έγραψε σχετικό χρονογράφημα σε καθημερινή εφημερίδα της Λευκωσίας που χαρακτήρισε την ονομασία τούτη πολύ επιτυχημένη. Ο Γεώργιος Συκαηλίδης με την επίγραφή που έδωσε στο αυτοκίνητο «Ο Γερο-δράκος της Κυθρέας» ήθελε να το χαρακτηρίσει πολύ παλιό αλλά και πολύ γερό.

Τα πρώτα ιδιωτικά αυτοκίνητα μεταφέρθηκαν στην Κυθρέα από τους αδελφούς Γιάγκο και Χρίστο

Κατάμην το 1923, από τους γιατρούς Κώστα Κυριακίδη (Κορίτσι) το 1924 και Ευέληθοντα Ιακωβίδη το 1925. Στον ίδιο χρόνο εισήγαγε αυτοκίνητο ιδιωτικό στην Κυθρέα ο Πουλήκκας Μιχαηλίδης σε αντικατάσταση του καπριοθέ του».

Η ποθυσέλιδη και εκτεταμένη αυτή έρευνα καθύπτει όλη την περιοχή και καταπιάνεται με τα μέσα συγκοινωνίας στα γύρω χωριά, Νέο Χωρίο, Βώνη, Τραχώνι, Παθαίκυθρο, σημειώνοντας ότι αυτά μπορούσαν να εξυπηρετηθούν και από το Σιδηρόδρομο που περνούσε μέσω Έξω Μετοχίου και Τραχωνίου και λειτούργησε από το 1905 μέχρι το 1951 και ήταν φθηνό συγκοινωνιακό μέσο με μόλις 3½ γρόσια αγωγή. Με την ίδια σχολαστικότητα καταγράφεται το ιστορικό και η εξέλιξη των μέσων, με ονομαστική αναφορά στους οδηγούς, τους ιδιοκτήτες αυτοκινήτων και ποδηλάτων στην ευρύτερη περιοχή.

Η μελέτη του για τις **Εθιές του Πελλόπαπα**, που δημοσιεύτηκε στο 19ο τεύχος τον Απρίλη του 1984, διαβάζεται ευχάριστα, γιατί ο Χρ. Πέτσας με την απίστευτη ευχέρεια που είχε στο γράψιμο, σε παίρνει από το χέρι και σε ξεναγεί περπατώντας από την Κυθρέα προς τη Βώνη και στη διαδρομή σου δείχνει ένα προς ένα τα κτήματα του Πελλόπαπα, ενώ παράλληλα σαν παραμύθι σου εξιστορεί ποιός ήταν αυτός ο ιερωμένος που οι συγχωριανοί του κόλλησαν το «παρτσούκλι» Πελλόπαπας:

« Ήταν ο Χατζηπαπαχριστόδουλος Χατζηπαπάγιαννη που γεννήθηκε στη Βώνη γύρω στο έτος 1800, ο επιλεγόμενος Πελλόπαπας, από τον οποίο η τοποθεσία πήρε το όνομά του «Εθιές του Πελλόπαπα» ... Νέος είχε γίνει ιερέας στην εκκλησιά τ' Άη Γιώργη της Βώνης που την υπηρέτησε για χρόνια. Βραδύτερο εγκαταστάθηκε στη Χρυσίδα και εξακολούθησε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην εκκλησιά του Τιμίου Σταυρού. Ο πατέρας του Χατζηπαπάγιαννης ήταν ανάμεσα στους ιερωμένους και προύχοντες της περιοχής Κυθρέας, που αποκεφάλισαν οι Τούρκοι την 9η Ιουλίου 1821 στη Λευκωσία...».

Μα γιατί άραγε του κόλλησαν το κακόηχο όνομα «Πελλόπαπας» και παρέμεινε γνωστός μ' αυτό το παρτσούκλι; Ήταν άραγε ταιριαστό στο χαρακτήρα και στη συμπεριφορά του ανάμεσα στους συνανθρώπους της εποχής που έζησε;

Έζησε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο, που η αξιοπρέπεια του Έλληνα της Κύπρου υπετιμάτο και εξευτελιζέτο σε υπέρτατο βαθμό και η περιουσία και κτημοσύνη εύκολα μπορούσε να γίνει θεία των κυριάρχων Τούρκων Αγάδων.....

Ο Χατζηπαπαχριστόδουλος συχνά πυκνά υπεβλήθητο σε εξαντλητικά βασανιστήρια από τους Τούρκους, με σκοπό να του αποσπάσουν χρήματα. Αναφέρεται πως υπεβλήθητο στο βασανιστήριο της καρέκλας με τη «στρέβλαν» και το σχοινί. Τα βασανιστήρια αυτά ήταν τόσο οδυνηρά, που κατέληγαν σε λιποθυμίες και άηλες ψυχοσωματικές κατώσεις, που δεν μπορούσε ο βασανιζόμενος να περπατά κανονικά. Οι βασανιστές στην κατάσταση αυτή για να τον μκκτηρίσουν ακόμη περισσότερο του κόλλησαν το όνομα «Ντελή Παπάς», επίθετο που παρέμεινε στο μαρτυρικό ιερέα σ' όλη του τη ζωή.»

Ως καλός δάσκαλος θα κάμει περισσότερο ενδιαφέρουσα την αφήγησή του, θα την διανθίσει, αναμειγνύοντας στην αφήγησή του τη λαϊκή παράδοση και στον πηγαϊμό σου προς τη Βώνη θα σου μιλήσει για «τη θόττα με τα γουρούνια»:

«Ήταν σημαδιακό το λιοχώρι τούτο και δεν υπήρχε κανένας κάτοικος της περιοχής που να μην ήξευρε τις «Ελιές του Πελλήοπαπα», ... πολύ πυκνά φυτεμένα τα λιόδενδρα, που αποτελούσαν πραγματικό δάσος και ο διαβάτης στο πέρασμα του τις νύκτες, με το θρόισμα των φύλλων στο φύσημα του αέρα, ένοιωθε ένα ανεξήγητο φόβο. Ο φόβος τούτος ενισχύετο ακόμη περισσότερο με τη λαϊκή παράδοση, πως ανάμεσα στα πυκνά αυτά λιόδεντρα είχε το ενδιαίτημα της μια αγριογουρούνα και έκαμνε την εμφάνισή της στις ασέληνες και σκοτεινές νύκτες. Ενθυμούμαι παιδιά εμείς, σαν περνούσαμε το δρόμο τούτο δέος μας έπιανε, όταν αναλογιζόμαστε πως μπορούσε να εμφανιστεί μπροστά μας η «λήοττα με τα γουρούνια» όπως μας έλεγαν οι παλιοί γέροι του χωριού μας και μάλλιστα με επιθετικές διαθέσεις ενάντια στους διαβάτες που τοημούσαν να διασχίσουν ανάμεσα στα παλιά εκείνα πυκνοφυτευμένα ελιόδενδρα».

Παραμύθι ακούγεται η εξιστόρηση της ανεύρεσης του Φιρμανιού που έφερε τη «σφραγίδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ιδιόχειρη υπογραφή του Σουλτάν Μεχμέτ Αζίζ και το έτος έκδοσης του 1850-1851. ...Με το φερμάνι του Σουλτάνου ο Πελλήοπαπας όχι μόνο ανέκτησε όλη του την κτηματική περιουσία αλλά και υποχρεώθηκε ο Χαρατσάρ να του επιστρέψει και όσα χρήματα του πήρε, όταν βίαια εκδιώχθηκε από το σπίτι του.

Το φερμάνι αυτό βρέθηκε αρχικά μετά το θάνατο του Χατζηπαπαχριστόδουληου ΧατζηΠανάγιαννη που έγινε στα 1877 στη Χρυσίδα. Το βρήκε ο γιός του Θεοχάρης φυλαγμένο σε «τεκεδένια θήκη»

που ήταν τοποθετημένη σε αρχαίο σεντούκι. Στον ίδιο τόπο βρέθηκε και πάλι ύστερα από χρόνια από τον έγγονο του Πελλήοπαπα Σταυράκη Θεοχάρους. Στην ίδια θέση βρέθηκε περίπου το 1937-38 και από το γιο του Σταυράκη Θεοχάρους Κυπριανό (Κύπρο) Σταυράκη (δισέγγονο του Πελλήοπαπα)».

Λάτρης ο ίδιος ο Χριστόδουλης Πέτσας της γης, την υπηρετούσε από τα νεανικά του χρόνια και μόνο η Τούρκικη εισβολή έκοψε αυτή την δυνατή σχέση του με τη γη, τις ελιές και τα λεμονόδενδρα. Κι όταν πια πρόσφυγας στη Λευκωσία και μακριά από τη γη του δεν μπορούσε να την υπηρετεί, συνέχισε αυτή τους τη σχέση, αφού πάλι την υπηρετούσε γράφοντας για αυτήν. Από την πέννα του δεν περνά απαρατήρητο το φυσικό τοπίο και με περισσή αγάπη περιγράφει τα δέντρα και τη συμβολή τους στην ποιοτική ζωή. «Εδώ πρέπει να αναφερθεί και ο πελώριος πλάτανος που ήταν ριζωμένος στη μια

πλευρά της χαραής. Η παχειά σκιά που σχημάτιζε η πυκνή του φυλλώσιιά και η τριβή και η εξάτμιση του μπόλικου νερού της χαραής ήταν ιδεώδης τόπος για τους περαστικούς. Να καθήσουν, να απολαύσουν την ξεκούραση και τη δροσιά ύστερα από την πρώτη ανηφόρα. Έτσι ανανεωμένοι και ξεκούραστοι να συνεχίσουν τη δεύτερη ανηφόρα και να ξεβγούν στην κοιλάδα της Χαρδακιώτισσας» αναφέρει στη μελέτη για τον «Μύλο Στέφανο» στο τεύχος 56-57 το Δεκέβρη του 1996.

Ακόμα, στην τελευταία και ατέλειωτη μελέτη του αναφέρει περιγράφοντας το περιβάλλον στην αυλή του Λογιότατου Κυθρέας: *«Το νερό της Τρύπας του Λογιότατου πότιζε 2 σκάλες περίπου περιβάλλει με διάφορα καρποφόρα δέντρα, μεσπιλιές, λεμονιές, με μια πελώρια ροδοδάφνη με αρκετό ύψος που υπερέιχε των άλλων δένδρων, δέσποζε της περιοχής και διεκρίνεται από τον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας».*

Στη μελέτη του επίσης για την Τοποθεσία «**Άης Βασιίλης**» (τεύχος 40, 1991) όπου *«μια πηγή μιάς περίπου ίντζας νερό ρέει ακατάπαυστα από τη σχισμή ενός θεόρατου βράχου, και αυτή η μικρή πηγή έκαμε την τοποθεσία ξακουστή...»* διαισθάνεται ο αναγνώστης την περισσή αγάπη με την οποία υμνεί τη μάνα γη. Με οδηγό αυτό του το σύγγραμμα, μπορεί ο αναγνώστης εύκολα να οδηγηθεί και να φτάσει στην περιοχή, αφού του δίνονται μέσα από τις γραμμές του οδηγίες πώς να φτάσει είτε από το χωριό Βώνη, οπότεν *«πρέπει να πάρουμε τον δρόμο δίπλα από τον χείμαρρο ξεροπόταμο που προχωρεί στο Βορρά, περνούμε δίπλα στα «Μνήματα των Τούρκων».* φτάνουμε δίπλα στον ασφαλιστοστρωμένο δρόμο Λευκωσίας-Τρικώμου και συνεχίζουμε περνώντας μέσα από το τούρκικο χωριό Μπέν Κιογιού....». Λεπτομερέστατες οι οδηγίες... Στην περίπτωση που θέλουμε να πάμε από την Κυθρέα, πάλι ο Χριστόδουλος Πέτσας ήες και μας κρατεί από το χέρι ή εκτελεί χρέη ταξιδιωτικού χάρτη, με απίστευτη σαφήνεια μας οδηγεί, ενώ στη διαδρομή όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, εμπλουτίζει την αφήγησή του με λαογραφικά και περιγραφές για τις τοποθεσίες που θα συναντήσουμε. *«...Πολύ κοντά στην πηγή είναι και η τοποθεσία «Δύο Νύμφες». Δύο πελώριοι βράχοι που έχουν ύψος 4 μέτρα, στέκουν εκεί ευθυτενείς και καμαρωτοί σαν νύμφες».*

Ξεσκίζεται όμως η ψυχή του με την ανελέητη αλλοίωση και την καταστροφή του Κυθρεώτικου τοπίου. Γράφει στη μελέτη του για τη Μεταξοσκωληκοτροφία στο 12ο τεύχος του Δεκέβρη του 1981: *«Άρχισε..... να παρατηρείται στην Κυθρέα και μια αμείλικτη εκρίζωση της συκαμιάς, που στόλιζε με την αρχοντική της φυλλώσιιά και το επιβλητικό της βαθυπράσινο χρώμα όλα τα περβολοχώραφα. Ανελέητα εκτοπίζεται σαν άχρηστη πια, για να εκμεταλλευτούν το πολύτιμο μέρος της γης που σκίαζε με την πυκνή της κόμη και απομυζούσε με τις χονδρές ξυλώδεις ρίζες της και να καλλιιεργηθεί με άλληη προσοδοφόρο γεωργική παραγωγή. Μπροστά στο κέρδος δεν λαμβανόταν υπόψη ούτε η επιβλητική μεγαλοπρέπεια που έδιδε στο γύρω της τοπίο ούτε η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος».*

Αριθμούν πάρα πολλές σελίδες οι μελέτες και καταγραφές του για τις καλλιέργειες στη γη της Κυθρέας. Όπως ο ίδιος απαριθμεί στο 15ο τεύχος του περιοδικού το 1982, στον πρόλογο της μελέτης του **Εποχιακές Καλλιέργειες στην Περιοχή Κυθρέας** *«Στα προηγούμενα δύο τεύχη του περιοδικού «Ελεύθερη Κυθρέα» στο 13ο αναφερτήκαμε στην Καλλιέργεια της Ελιάς και την Παραγωγή Λαδιού στην Περιοχή Κυθρέας και εξηγήσαμε τους*

λόγους για τους οποίους η ελιά καταλαμβάνει την πρώτη θέση στη γεωργική παραγωγή και στο 14ο τεύχος αναφερθήκαμε στην Καλλιέργεια των Εσπεριδοειδών, που καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση».

Στον πρόλογό του στη μελέτη του **Η συνεργασία και Αλληλοβοήθεια των Αγροτών στην Ύπαιθρο** (Τεύχος 29-30, 1987) κάτω από το γενικότερο τίτλο Μνήμες από τα Κατεχόμενα σχολιάζει: *«Στα δύσκολα τούτα χρόνια που περνά ο τόπος μας ύστερα από την εισβολή, που κυριάρχησε η εγωπάθεια και υπεροψία και ο άνθρωπος κλείσθηκε στο άτομό του, πόσο μου έρχονται στο νου τα ειρηνικά ανεπανάληπτα εκείνα χρόνια ανάμεσα στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους που οι κάτοικοι στα χωριά ζούσαν αδελφωμένοι και αγαπημένοι κι είχαν πάντοτε σ'ανεντυγμένο βαθμό το αίσθημα της προσέγγισης και αμοιβαίας βοήθειας σ' όλες σχεδόν τις γεωργικές τους ασχολίες».*

Από την πέννα του Χριστόδουλου Πέτσα δεν μπορούσε να ξεφύγει μια από τις παλαιότερες ασχολίες των κατοίκων της Κυθρέας που πρόσθετε στο τότε πενιχρό οικογενειακό εισόδημα, και στην οποία έπαιρνε μέρος όλη η οικογένεια, **Η Μεταξοσκωληκοτροφία** (Τεύχος 12, 1981):

«Η ευλογία της περιοχής, ο Κεφαλόβρυσος, συνέτεινε στο να ακμάσει η σποροτροφία, ιδίως από τη μεταπολεμική εποχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι την αρχή του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και αυτό καταμαρτυρείται από τις πολλές παμπάλαιες ουκαμιές, που ήταν φυτευμένες στις όχθες όλων των περβολοχωράφων και χωρίς σχεδόν καμμία περιποίηση αναπτύσσοντο θαυμάσια, γιατί αρκούντο απλώς και μόνο στο ότι απορροφούσαν άφθονο νερό από το παρακείμενο χωματένο αυλάκι...»

...Γύρω στο εργαστήρι εγίνετο καθημερινά σωστό πανηγύρι με τις γυναίκες που ήρχοντο ενωρίς το πρωί για να τους κρατήσει ο μεταξάς τη σειρά τους, γράφοντάς τις μία προς μία στον κατάλογο της μέρας για να μη γίνει λάθος και παρεξηγηθεί, γιατί καθένας είχε τις πεηλάτισσές του που εξυπηρετούσε κάθε χρόνο».

Δουλευταί και προοδευτικός ο ίδιος, θαύμαζε και αγαπούσε τους φιλοπρόόδους και εργατικούς συγχωριανούς του και ήταν φυσικό να αφιερώσει από το χρόνο του για να ασχοληθεί με τις δραστηριότητές τους. Αφιερώνει χρόνο και μαζεύει πληροφορίες για να παρουσιάσει ύστερα τις μελέτες του για την **Ασβεστοποιία της Κυθρέας** (τεύχος 78, 1980), τη **Σκυροποιία στην Κυθρέα** (τεύχος 9, 1980), στο 10 τεύχος Γεν.-Απρ. 1981 για την **Αλευροποιία της Κυθρέας** ενώ το 1993 στο τεύχος 47-48 γράφει για το **Εργοστάσιο Αλευροποιίας Χριστιδή** και στο τεύχος 40 τον Γεν.-Απρ. 1991 περιγράφει τις ενέργειες που έγιναν από τον Χαρ. Τοουλιά για εμφιάλωση του νερού από την **Περιοχή Άης Βασίλης** (τεύχος 40, 1991), ενός νερού που παρομοιάστηκε από ειδήμονες *«όπως εκείνο του Βισού της Γαλλίας».*

Δεν παρέλειψε να ασχοληθεί όμως και με τη ζωή και το έργο απλών, καθημερινών ανθρώπων, δουλειταράδων και προοδευτικών. Γράφει στο τεύχος 28 του Γενάρη Απριίλη 1987 για τον παιδικό φίλο και συμμαθητή του στο σχολείο της Βώνης

Τσοφάρη Νικόλα, 1914, που «μετήληθε πολλά χειρωνακτικά επαγγέλματα σ'όλο το μακρό διάστημα της καθημερινής βιοπάλης», για το **Νικόλα Σάββα Λιπέρτου** από τη Βώνη (τεύχος 75-76, 2003) για τον οποίο παραθέτει αποσπάσματα από το βιβλίο του Σάββα Γραϊκού «Τα Οκτωβριανά και το Κ.Κ.Κ.» ...«γνωστό σαν Μπολσεβίκο, γιατί ήταν Κομμουνιστής, ή σαν Γαλατάρη, γιατί ύστερα από απόφαση του Κόμματος μετέφερε το γάλα των κτηνοτρόφων του χωριού του στη Λευκωσία»... Γράφει επίσης στο τεύχος 36, (1989), για το **Σάββα Στυλιανού, 1902**, «ένα διακεκριμένο παράγοντα της κωμόπολης, ένα εξαιρετο κοινωνικό εργάτη, ένα τέλειο τεχνίτη στην τέχνη του αθητροποιού και αμαξοποιού (με το παράνομα Αιετράρης)», για το **Λούκα Βλάμη** (τεύχος 38-39, 1990) Κοινοτάρχη Βώνης και για την προσφορά του στην κοινότητά του, στο τεύχος 16-17 Γεννάρης-Αύγουστος 1982 για τον **Αριστόδημο Μαλαό 1901**, «τον Κυθρεώτη που ανέπτυξε ποθυσιακή επαγγελματική δράση και συνέβαλε αξιόλογα στον ιδιωτικό και κοινωνικό τομέα» και του οποίου η ζωή γίνεται από την πέννα του Χρ. Πέτσα μυθιστορηματική!

Στο τεύχος 64 του Γεν.-Απρ. 1999 η γραφή του είναι αφιερωμένη στο συνεργάτη του, από τον οποίο αντλούσε πολλές πληροφορίες για τις μελέτες του, **Κώστα Αιμιλιανίδη**, για να καταγράψει τις μνήμες και τα βιώματά του από τον επικό αγώνα 55-59. Επίσης για τον εξαιρετο ταλαδιδώρο τεχνίτη και λαξευτή του ξύλου, καλλιτέχνη **Κώστα Χατζηχριστοδούλου-Ταλιαδώρο** «που πλούτισε τη θρησκευτική κληρονομιά με αξιόλογα έργα ξυλογλυπτικής τέχνης», έγραψε στο επόμενο τεύχος 65-66 του Μάη-Δεκ. 1999. Για τον ιεροψάλτη **Χατζηπετρή Χατζηνικόλα** από τη Βώνη, το απόδονι της

Κύπρου, γράφει στο τεύχος αρ. 70, Γεν.-Απρ. 2001 και για τον Ιερέα της Χρυσίδας Παπανδρέα Κωνσταντίνου, στο τεύχος 74-75, Γεν.-Απρ. 2002.

Ο τραυματισμός συγχωριανού ενώ βρισκόταν στο καθήκον για την υπεράσπιση της πατρίδας κατά τη διάρκεια της τουρκικής εισβολής το 1974, δεν περνά αβασάνιστα από τη συνείδησή του και η περίπτωση του τον συγκινεί... Γράφει στο 18 τεύχος το 1983, για τον **Γιάννη Μ. Μακρή**, «*το λιβέντη νέο από την Κυθρέα που σήμερα είναι ανάπηρος, θύμα κι αυτός της θηριωδίας του Τούρκου εισβολέα*».

Επέκταση σε άλλες μελέτες του θεωρώ άσκοπη. Στο τέλος αυτής της ανάλυσης βρίσκονται καταγραμμένες, για εκείνο τον αναγνώστη ή τον ερευνητή που πιθανόν να ενδιαφέρει μια τέτοια απαρίθμηση, όλες οι μελέτες-έρευνές του...

Θέλω να αναφέρω μόνο την επιμέλεια αναδημοσίευσής της Έκθεσης Χόρτον (Αμερικανός Πρόξενος στη Σμύρνη) για τα γεγονότα της Μικράς Ασίας με τίτλο: **Η Κατάρα της Μικράς Ασίας ή η Μάστιγα της Μικράς Ασίας** και δημοσίευσε στα τεύχη 24 και 29-30 με το σκεπτικό ότι «*θα αποδειχθεί με επίσημα ντοκουμέντα η γενοκτονία που διέπραξε η Τουρκία σε βάρος του Χριστιανικού πληθυσμού στην Τουρκία στα χρόνια 1914-1922*» και ... «*από τα γραφόμενα του Χόρτον ο αναγνώστης να καταλήξει στο συμπέρασμα πως η στάση των Τούρκων δεν έχει αλλάξει και πως από την όλη περιγραφή της απειλής των Τούρκων εκείνης της περιόδου, αποκαλύπτεται η μόνιμη απειλή των Τούρκων ενάντια στο δυτικό κόσμο...*» Εδώ θέλω να προσθέσω πως είναι με δική του πρωτοβουλία και λόγω οικογενειακής γνωριμίας με παράγοντες της συνοικίας Νέας Σμύρνης στην Αθήνα, που το Σωματείο Ελεύθερη Κυθρέα οργάνωσε με μεγάλη επιτυχία εκδήλωση στις 1,2,3 και 4 Μαρτίου 1986 αφιερωμένη στην Καταστροφή της Σμύρνης, με έκθεση φωτογραφιών από τη Σμύρνη. Η έκθεση αυτή αρχικά είχε παρουσιαστεί στο Bohemian Hall στην Astoria Νέας Υόρκης και ήταν το έναυσμα να εισηγηθεί στο ΔΣ του Σωματείου τη μεταφορά της στην Κύπρο.

Πλούσια η πολιτιστική κληρονομιά που εμπερικλείεται στις εκατοντάδες σελίδες της γραφής του... Αποτελούν οι σελίδες αυτές σημείο αναφοράς για τον οποιονδήποτε επιστήμονα μελετητή αλλιώς και τον απλό ενδιαφερόμενο. Απόδειξη οι αναφορές-βιβλιογραφία στο έργο του Χριστόδουλου Πέτσα από μεταγενέστερους μελετητές, όπως ο συγχωριανός μας Κώστας Ζαχαρία Γιαννός στη Λαογραφική και Ιστορική Μονογραφία του «*Το Αρδευτικό Σύστημα και οι Τριανταδυό Νερόμυλοι της Κωμόπολης Κυθρέας Κύπρου*», η οποία απέσπασε το 1997 τον Δ' Έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών, η έρευνα του κ. Ι. Ιωνά του Κ.Ε.Ε. «*Παραδοσιακά Επαγγέλματα της Κύπρου*» καθώς και η πρόσφατη έρευνα της δρ. Αικ. Αριστέιδου, «*Η υφαντουργία της Κύπρου από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ον αιώνα και η συμβολή του Κ. Χριστοδούλου*»

Στις 22.11.1982 ο Καθηγητής Πανεπιστημίου Δημήτριος Σ. Λουκάτος γράφει με αφορ-

μή τη μελέτη του για την Ελιά και το Λάδι:

«Αξιότιμε κε Πέτσα,

Στην Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, που της είμαι Πρόεδρος, λαμβάνουμε την Ελεύθερη Κυθρέα και τη διαβάζουμε με συγκίνηση. Πρόσεξα σήμερα το μελέτημά σας για την ελιά και το λάδι, που είναι λεπτομερέστατη και πορευτική και που δίνει μαζί την όλη βιωτική ατμόσφαιρα της Κυθρέας. Καλώς φτάνετε και στα μοντέρνα μηχανήματα. Ενδιαφέρον θα είχαν και οι παροιμίες σχετικά με ελιά, λάδι. Εσημείωσα αμέσως το κείμενό σας στη Βιβλιογραφία για την ελιά-λάδι που κρατώ.... »

Μεταφέρω επίσης επί λέξει απόσπασμα από την επιστολή με ημερομηνία 14.6.1989 του συγχωριανού μας Στ. Συκαληίδη που μιλά από μόνο του:

Αγαπητέ κε Πέτσα

.....

Εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία για να σε συγχαρώ και να σ' ευχαριστήσω για τη χαρά, τη συγκίνηση και τη νοσταλγία που προκαλούν σε μένα, όπως είμαι βέβαιος και σε πολλούς άλλους, οι συνεργασίες σου στο περιοδικό για πρόσωπα και πράγματα της Κυθρέας. Σου εύχομαι υγεία και μακροζωία για να συνεχίσεις την πάρα πολύ σημαντική συμβολή σου στη διατήρηση άσβεστης της μνήμης για την Κυθρέα μας και τους ανθρώπους της. ....»

Στο ύστατο χαιρε πολλών συγχωριανών μας, ο Χριστόδουλος Πέτσας παρών. Πολλές φορές σχολιάστηκε με ειρωνική διάθεση για αυτή του την εμμονή να «βάλη-

λει ήθο». Στις τελευταίες σελίδες κάθε τεύχους καταγράφονται οι αμέτρητοι επικήδαιοι λόγοι του, αποχαιρετισμός στους αγαπημένους συγχωριανούς του αλλή και σημείο αναφοράς της επίγειας ζωής τους. Δεν ήταν ματαιοδοξία του αλλή καθήκον, γιατί πίστευε ότι απέτιε φόρο τιμής σε αυτούς που έφυγαν, ενώ παράλληλα όλοι είχαν το μερίδιό τους όσον αφορά την εκτίμηση από μέρος της κοινότητας, με μια μικρή έστω «θέση», στο περιοδικό. «Καμιά φοράν εν να μείνουν, να τα διαβάζουν τα παιδιά και τα εγγόνια τους, να ξέρουν τις οικογένειες και τις ρίζες τους» όπως συνή-

ήριζε να ρέει. Αυτός άλληλωσε ήταν και ο λόγος που έδινε για κάθε επικήδειο αντίτυπο του περιοδικού για ενθύμιο, σε παιδιά και σε εγγόνια.

Μιλώντας για οικογενειακές ρίζες και οικογένειες, ενδιαφέρουσα είναι και η μελέτη του για την Οικογένεια των Πιέραινων (τεύχος 19, 1984) στην οποία βοήθησε η καθάρια μνήμη της Κωνσταντας Στυλιανοπούλου, της οικογένειας των Πιέραινων.

«Ο Πιέρος, ο προπάππος των σημερινών Πιέραινων, γεννήθηκε το έτος 1818 και ήταν γιος του Μάρκου. Αδέλφια του Πιέρου ήταν ο Κονόμος (Οικονόμος) και η Δέσποινα.

Παιδιά του Κονόμου ήταν η Χρυσταλλού, που παντρεύτηκε το Μιχαηλία Χ΄ Αθανάση και έκαναν την Ελεγκού, τη Μυριάνθη και τον Στυλιανό Αθανασιάδη. Η Θεκλού, που παντρεύτηκε το Γιάννη Παπαϊωάννου και παιδιά τους ήταν οι Χαρίλαος, Αθανάσης, Χρίστος, Μαρίτσα (Χαμπίνα) και Αγάθη (Διακόνισσα). Ο Τοουλής νυμφεύθηκε την Ειρήνη από την Άσσια και παιδιά τους ήταν η Μαρίτσα (που παντρεύτηκε στο Τσέρι), η Ιουλίτσα και ο Γιάγκος. Ο Χ΄ Μιχαήλης νυμφεύθηκε τη Θεορού από το Παλαιόκυθρο και παιδιά τους ήταν η Ελένη Παπαναστασίου, ο Γιάγκος και ο Χριστάκης.

Η αδελφή του Πιέρου, Δέσποινα, παντρεύτηκε τον Χ΄ Σάββα Ζαμπάκκου και παιδιά τους ήταν η Παρασκευού, ο Μαρκαντώνης, ο Παπακιανός, η Χρυσταλλού και η Θέκλα. Ένα από τα εγγόνια της Δέσποινας ήταν η Δέσποινα, που παντρεύτηκε τον Κυριάκο Λεμονοφίδη».

Σε προχωρημένη ηλικία με τη βοήθεια και της μνήμης της μεγαλύτερης αδελφής του Χρυσταλλίνης Κωνσταντίνου, ασχολείται με το Γενεαλογικό Δέντρο της Οικογένειας Χατζηθανάση, της οικογένειάς του από την πλευρά της μητέρας του, το οποίο δημοσιεύεται σε αυτή την έκδοση σαν αφιέρωμα στη μνήμη του και αφού η ίδια προχώρησε στην καταγραφή των οικογενειών φτάνοντάς τις μέχρι τους σημερινούς απογόνους, με τη βοήθεια πολλών συγγενών. Τους ευχαριστώ...

Όλες όμως σχεδόν οι μελέτες και έρευνες του Χριστόδουλου Πέτσα τελειώνουν με το πικρό παράπονο της προσφυγιάς, το μήνυμα της αγωνιστικότητας αληθιά και την αισιοδοξία της επιστροφής στα πατρώα εδάφη:

«Πρέπει να ξέρουν όμως οι σημερινοί άρπαγες των περιουσιών μας πως η ιστορία επαναλαμβάνεται στο πέρασμα των αιώνων. Όπως οι πρόγονοί τους κατέκτησαν με τη δύναμη του ξίφους τις περιουσίες και έμειναν προσωρινά στα χέρια τους για να ελήθουν να τις επανακτήσουν πάλι οι Έλληνες, έτσι και σήμερα, όσο και αν προσπαθούν καταπατώντας αρχές δικαίου και ηθικής να τα κρατήσουν, δεν θα αργήσει και πάλι το Ελληνικό στοιχείο να ξεπεράσει δοκιμασίες και στερήσεις και να επανακτήσει όλες του της περιουσίες που η βία και η άδικία του έχει στερήσει....

...θα ξανάρθουν πάλι σε μας, γιατί είναι κερδισμένες με μόχθους, με κόπους, με ιδρώτα και αίμα με κακουχίες και ταλαιπωρίες, με στερήσεις και δάκρυα. Είτε το θέλουν είτε δεν το θέλουν οι Τούρκοι θα βρεθούν μια μέρα στην ανάγκη να τις εγκαταλείψουν, γιατί τους βαρύνει η αδικία και δεν τους αφήνει ούτε στιγμή να ψυχάσουν».

Διορατικός και ανοικτόμυαλος, καταλαβαίνει πως η συμβίωση με το σύνοικο στοιχείο είναι αναπόφευκτη για τη λύση του Κυπριακού προβλήματος, γι αυτό γράφει το 1989: «Απευθύνομαι τώρα στους συμπατριώτες μας Τουρκοκύπριους. Τους συνετούς και μαθημένους. Σ' αυτούς που αγαπούν την πατρίδα τους και θέλουν να ζήσει και να προοδεύσει. Σ' αυτούς

που ένιωσαν την κακομοιριά που τους οδήγησε η εισβολή του Αττίλα. Τους καλώ νάρθουν να ενωθούν στον αντικατοχικό μας αγώνα να διώξουμε τους Αττίλεις και τους έποικους. Να κάτσουμε κατόπιν αντικριστά στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, οπότε σίγουρα θα βρούμε τη σωστή λύση προς αμοιβαίο όφελος».

Τον τελευταίο μήνα της επίγειας ζωής του, μη μπορώντας πλέον να ανατρέξει σε πηγές αλήθαι και μη μπορώντας να κάθεται «άπραγος», ασχολήθηκε με βάση τις σημειώσεις, στο Ξαναγράψιμο μιας μελέτης του που γράφτηκε το 2000 για το Λογιότατο της Κυθρέας, εκμεταλλευόμενος την αφήγηση του ιατρού μ. Ιωάννη Σπυριδάκη. Η μελέτη είχε μείνει για χρόνια αναξιοποίητη ίσως γιατί υπήρχαν πολλή ερωτηματικά ως προς το ποιός ήταν ο Λογιότατος. Τα γραφτά του «Λογιότατου της Κυθρέας», βρήκαμε ανοιχτά στο γραφείο του με τη μελέτη σε πρόχειρη μορφή... που τελικά κατάφερα, νομίζω, να ολοκληρώσω.

Το βιβλίο και την πέννα άφησε το πρωί της Πέμπτης 27 Οκτωβρίου 2005, όταν μεταφέρθηκε εσπευσμένα με πρόβλημα υγείας στο Γενικό Νοσοκομείο Λευκωσίας για ιατρικές εξετάσεις, για να φύγει ήρεμα και ειρηνικά στις 10.30' πρωί της Κυριακής, 30 Οκτωβρίου 2005, συμπληρώνοντας ένα μεστό κύκλο 90 χρόνων δημιουργικής επίγειας ζωής...

«Είμαι ευτυχισμένος...» μας είπε τις τελευταίες ώρες του «...περιστοιχίζομαι από όληους σας...» γιατί πάντα αντιλαμβανόταν την τόσο αγάπη που τρέφαμε γι' αυτόν... Μια αγάπη που ο ίδιος δεν την απαιτούσε, αλήθαι πραγματικά την είχε, γιατί την ΑΞΙΖΕ!

